

Галина КОВАЛЬЧУК,

завідувачка відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ, д-р іст. наук

Рідкісні українські книги в бібліотечних фондах: пам'яткознавчий аспект

У статті розкривається українознавчий критерій визначення книжкових пам'яток – з метою забезпечення цим книгам у державних сховищах особливих умов зберігання як пам'яткам історії та культури, а також їх найповнішої фіксації у Державному реєстрі національного культурного надбання.

К л ю ч о в і с л о в а: українська книга, рідкісні та цінні книги, книжкові пам'ятки, Державний реєстр національного культурного надбання.

Пам'яткознавчий аспект передбачає розгляд книги як пам'ятки історії та культури свого часу або книжкової пам'ятки. Книжкові пам'ятки – це визнана на сьогодні категорія серед інших видів рухомих пам'яток. Під рухомими пам'ятками історії та культури розуміють твори різних видів мистецтва, у т. ч. образотворчого, декоративно-прикладного, а також документальні пам'ятки: архівні документи (на будь-яких матеріальних носіях), книжкові пам'ятки (рукописні книги, стародруки та рідкісні й цінні видання пізнішого часу) та ін. Рукописні книги, з огляду на штучний спосіб їх виробництва, є безумовними рідкостями, а отже цінними пам'ятками історії та культури, тому надалі ми будемо вести мову тільки про друковані книги.

Серед *критеріїв*, які визначають, чи є та чи інша книга книжковою пам'яткою, а отже, підлягає довічному зберіганню та фіксації у Державному реєстрі національного культурного надбання, традиційно виділяють:

хронологічний (давність створення книги, це стосується, насамперед, стародруків видань XV–XVIII і початку XIX ст.);

історичний (значення книги для розвитку суспільства, регіону, світу);

пов'язаний з цим критерій *етапності* (книга є пам'яткою переломного періоду в житті країни, його невід'ємною частиною);

унікальності (вирізняє книгу як єдину в своєму роді, що збереглася в єдиному примірнику чи з індивідуальними особливостями, які мають наукове або історичне значення – з автографами, власницькими записами, додатковими вкладеннями чи малюнками);

меморіальності (співвіднесеність книги з життям та працею видатних історичних особистостей

або наукових чи творчих колективів, а також з пам'ятними місцями);

колекційності (характеризує книгу щодо її належності до колекцій, які мають властивості важливого історико-культурного об'єкта) та ін.

Пріоритетним для нашої держави ми вважаємо також українознавчий критерій визначення книжкових пам'яток (видань українською мовою, де б вони не були видані; книжок, виданих в Україні будь-якою мовою; видань, які змістом стосуються України; творів авторів-українців тощо. На нашу думку, у відділах рідкісних книг великих бібліотек потрібно зосереджувати **всю україніку**, випущену до 1922 року. Така конкретна межа зумовлена, з одного боку, закінченням періоду визвольних змагань, видання якого апріорі є дуже рідкісними й цінними, а з іншого – становленням системи книговидання в Україні, її одержавленням, збільшенням друкованої продукції, поступовою її ідеологізацією і, нарешті, бібліографічною фіксацією Книжковою палатою. Таким чином, ми вважаємо рідкісними і цінними всі українські стародруки незважаючи на кількість збережених у конкретному фонді примірників, а також усі українські та українознавчі видання XIX – початку XX ст., з огляду на складний шлях розвитку українського книговидання, переслідування української книги владою тих держав, до складу яких входила Україна. Такий підхід є історично справедливим щодо вітчизняної книги, об'єктивним і дозволить фондохранителям спростити експертизу та відбір книжок із основних і резервних фондів до відповідних підрозділів рідкісних книг й, водночас, до Державного реєстру книжкових пам'яток (за цим критерієм).

Мусимо на початку зупинитися на розумінні національної стародрукованої книги щодо України, адже української мови в сучасному розумінні тоді

ще не було, як і держави Україна також. Найбільш поширене уявлення – українськими вважаються кириличні стародруки, видані на території сучасної України. Але з історії книги добре відомо, що в українських землях одночасно активно друкували книжки латинським шрифтом – польською, латинською мовами, зокрема, твори з природознавства, техніки, сільського господарства, медицини. Тому безумовно, що видані друкарнями на українських землях книги є українськими, незалежно від того, якою мовою вони надруковані. Часто в одній друкарні випускалися твори автора, який писав, скажімо, церковнослов'янською чи «простою руською» (староукраїнською) або польською мовою. Наприклад, у Києво-Печерській друкарні вийшли такі видання українського політичного, церковного й культурного діяча XVII ст. Лазара Барановича: «Меч духовний» (1666), «Apollo chrześcijański opiewa iuwoty niewiastych...» та «I uwoty niewiastych...» (1670), «Lutnia Apollinowa...» (1671), «Трубы словес проповідних на нарочитыя дни...» та «Трубы на дни нарочитыя» (1674), «Плач о претставленіі Алексея Михайловича» (1676). Так само різними мовами написані й видані його твори в Новгород-Сіверській та Чернігівській друкарнях¹. Подібна картина й щодо видань Іоанкія Галатовського, Петра Могили, Мелетія Смотрицького та ін. Такими були реалії тогочасного книгописання та книговидання, так розвивалася вітчизняна культура, унормовувалася писемність церковнослов'янською, «простою руською», латинською і польською мовами. Якщо в перші десятиріччя після запровадження постійного книгодрукування в українських землях переважали книги церковнослов'янською мовою, релігійні за змістом, то вже до середини XVII ст., за підрахунками Я. Д. Ісаєвича², значну частку видавничої продукції склали книжки, видані польською, латинською мовами – 201 видання, або 54,9 % загальної кількості видань, і 41 видання (11,2 %) українською «простою» мовою. Щоправда, за обсягом і тиражами видань безумовно першість тримали церковнослов'янські друки – 75,8 %.

Виходячи з викладеного, мусимо ще раз наголосити на нагальній потребі звернути пильну увагу в бібліотеках, а також у музеях і архівах, на польсько- та латиномовні українські стародруки, невеликі

¹ Див.: *Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга перша. – Львів, 1981 (№ 516, 517, 524, 555, 603, 611 – кириличним шрифтом, № 526, 537, 538, 539, 540, 593, 594, 614, 615 – польською мовою).

² *Ісаєвич Я. Д.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 391.

за обсягом – брошури, видані, як правило, малими накладками, а отже на сьогодні, не виключено, дуже рідкісні. Світські за змістом, скромно видані, вони становлять значну цінність для повноти українського бібліографічного репертуару, для повноцінної картини історії культури України. Наразі добре відомо, що в радянські часи, з огляду на хронічний нестаток площ, «не пріоритетність», бо тематика цих книжок була далекою від проблем соціалістичного будівництва, масиви польськомовних та латиномовних видань, у т. ч. виданих в Україні, у великих бібліотеках передавали до обмінно-резервних фондів, оскільки обробити їх завжди не вистачало часу. Що робили з такими книжками в невеликих масових бібліотеках, якщо вони туди випадково потрапляли, теж зрозуміло: списували з обліку як застарілі чи такі, що не користуються попитом. Таким чином, цілком імовірно, що були чи існують досі друки, не відбиті в загальних бібліографіях, тобто унікальні книжки, збережені в одному-двох примірниках у світі. Так, у відділі стародруків і рідкісних видань НБУВ введено в обіг унікальний примірник луцького видання XVIII ст., не зареєстрованого ні в польській бібліографії К. Естрайхера, ні в бібліографії українських стародруків Я. П. Запаска та Я. Д. Ісаєвича³.

У зв'язку з цим слушною видається пропозиція академіка НАН України, директора Інституту українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАНУ Ярослава Дмитровича Ісаєвича щодо підготовки нового, доповненого видання «Каталогу українських стародруків». Це дуже важливе, перспективне завдання, яке потребує не тільки додавання кількох, виявлених останніми роками, стародруків чи інформації про час їх видання. Треба створити сучасну електронну пошукову базу (де будуть указані всі фондоутримувачі тих чи інших примірників) з доповненими й виправленими описами видань, із передачею повних назв, складу видання, вказівкою на варіанти друку, що дозволить фондохранителям на місцях правильно атрибутувати те чи інше видання у фонді.

На пильну увагу вітчизняних книгознавців заслуговують і видання, що вийшли поза межами України, але були призначені для українських читачів, наприклад, книги, надруковані Швайпольтом Фіолем у Кракові на початку 90-х років XV століття, в церковнослов'янській мові яких значна кількість українізмів. Такий підхід добре відомий у світі.

³ *Ціборовська-Римарович І. О.* Рідкісне видання XVIII століття друкарні Луцького домініканського монастиря в фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Наукові праці НБУВ. – 2003. – Вип. 10. – С. 149–156.

Зокрема, ні в кого не викликає заперечення визнання білоруськими друків Франциска Скорини, хоча його видання буди випущені в Празі та Вільно, або те, що видані у Венеції в першій половині XVI ст. для потреб сербської громади книжки вважаються сербськими тощо. Гадаємо, і про це свого часу писав ще проф. С. І. Маслов, що стародруки друкарень Замостя, Перемишля тощо, які випускалися для української громади (там були етнічні поселення українців), також слід зараховувати до українських видань – безумовно, після бодай поверхового ознайомлення зі змістом та мовою книжок.

На особливу увагу заслуговують також видання гражданським шрифтом, що був запроваджений у Росії в 1708–1710 рр., а в українських друкарнях поступово застосовується від 1764 р. Адже на сьогодні стародруками, або виданнями ручного друку (Hand Press Book⁴) вважаються видання до 1830 р. включно (раніше до 1800 р.). Доведено, що літературні та видавничі процеси першої чверті чи навіть третини XIX ст. є природним продовженням і завершенням відповідних процесів XVIII ст.⁵ Початок нового етапу припадає на середину 20-х – початок 30-х рр., коли відбулися принципові зрушення у сфері видавничої справи: професіоналізація видавничої та письменницької праці, розширення книжкового репертуару, значне зростання тиражів. Але найголовніше те, що відбулися кардинальні зміни в поліграфічному та паперовому виробництві: перехід від ручного до машинного способу друкування та виробництва паперу.

Для України цей період ознаменувався, зокрема, відкриттям друкарні при заснованому 1804 р. Харківському університеті, коли його фундатором В. Каразіним було придбано 4 верстати, матриці для 12 кирилических і трьох латинських шрифтів, цифр, математичних і календарних знаків, нот⁶. Більша частина виданих університетською друкарнею книжок – це, безумовно, наукові видання та навчальні посібники. З 1812 р. у Харкові починають виходити перші на території України журнали: часопис «Харьковский еженедельник», надалі «Харьковский Демокрит» (1816), «Украинский вестник» (1816), «Украинский журнал» (1823) та ін.; загалом за першу половину XIX ст. 12 періодичних видань.

⁴ Машиночитаемая каталогизация старопечатной книги / РНБ, Консорциум европейских научных библиотек. – СПб., 2000. – 120 с.

⁵ Формирование, сохранение и использование единого фонда книжных памятников страны: Метод. рекомендации. – М., 1997. – С. 11.

⁶ Петров С. О. Книги гражданського друку, видані на Україні: XVIII – перша половина XIX ст. – К., 1971. – С. 16.

Вони були російськомовними, хоча переважала тут українська тематика⁷. За перше десятиліття діяльності в Харківському університеті було випущено більше 200 книжок, тобто понад 20 книг на рік⁸. Немає сумнівів, що всі збережені досі примірники цих видань є на сьогодні книжковими пам'ятками. Загальнобібліотечне поняття «зайво дублетні» до таких книжок застосовуватися не повинно.

На початку XIX ст. найбільша на той час в Україні друкарня Києво-Печерської лаври, як і раніше, друкувала в основному релігійні тексти церковно-слов'янською мовою, та ще й в русифікованому варіанті. При ній діяла друкарня Київської духовної академії, що видавала релігійні та світські книжки російською мовою гражданським шрифтом. Зміцнення технічної бази друкарні Києво-Печерської лаври, розширення тематики книжок було пов'язано з діяльністю видатного вченого, бібліографа, митрополита Київського Євгенія (Болховітінова), який здійснював контроль за діяльністю лаврської друкарні в 1821–1837 рр. Митрополит Євгеній випишував потрібне для друкарні обладнання, матеріали, шрифти з Москви, навіть із Лейпцига, а надалі налагодив відливання шрифтів і виготовлення друкарського обладнання безпосередньо в Києві. На клопотання митрополита Євгенія Синод дозволив лаврській друкарні випускати книжки, різні за змістом, і навіть виконувати за плату замовлення приватних осіб. Гражданським шрифтом видавали підручники для початкового навчання, календарі, пізніше – періодичні видання. Бібліографічну монографію С. В. Рукавіциної про відповідну діяльність Є. Болховітінова, з покажчиком (за архівними матеріалами) усіх випущених друкарнею Лаври в цей період видань, як і окремі публікації на цю тему, готує до друку Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

Крім лаврської, гражданським шрифтом випускають бланки і різну урядову літературу друкарня губерньського правління, власне, як і в інших губерньських містах – Харкові, Чернігові, Житомирі та ін. Таку літературу ніколи особливо не збирали в бібліотеках, і це наразі дуже рідкісні видання. Незважаючи на те що всі стародруковані видання є визнаною категорією книжкових пам'яток, серед них є також більш і менш цінні. І цінність може становити зміст, значення книги для історії, художнє оформлення, а також і рідкісність того чи іншого примірника. Крім того, для уявлення про

⁷ Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 396.

⁸ Книга і друкарство на Україні. – К.; Х., 1965. – С. 114.

книжкову культуру певної доби потрібно зберегти в автентичному вигляді звичайну і для того часу масову літературу, а не лише раритети.

Проте є книжки, значення яких для історії культури важко переоцінити. Нову українську літературу й, відповідно, книговидавництво українською мовою, прийнято починати з першого видання «Енеїди» І. П. Котляревського, що була видана Максимом Пампурою 1798 р. в Петербурзі. Хоча українська народно-розмовна мова вживалася інколи в друкованих книжках, але це були або окремі вкраплення в іншомовних виданнях, або лише передмови та післямови в книжках, надрукованих т. зв. книжною мовою, що відрізнялася від живої розмовної. Видання «Енеїди» було першою ластівкою в розвитку українського за мовою та змістом книговидавництва, це дуже цінна книжкова пам'ятка, в якій поєдналися кілька критеріїв рідкісності та цінності – і час виходу (це ще стародрук), і місце видання української книжки – Петербург, і зміст її, мова, певна контрафактність виходу – без дозволу І. П. Котляревського, і її зовнішній вигляд, характерний для книжок громадянського друку загалом. Додаткову цінність тому чи іншому примірнику можуть надати власницькі записи. Наприклад, у НБУВ зберігаються примірники першого видання «Енеїди» з автографами Л. Глібова, Б. Грінченка тощо.

Книжки, видані в Російській імперії за межами України, мали загальноукраїнське значення. Своєрідними центрами українського книговидавництва в XIX ст. були Петербург і Москва. Саме у Петербурзі вийшов уперше «Кобзар» Тараса Шевченка (1840), значення якого на сучасників важко переоцінити. Він об'єктивно сприяв пробудженню свідомості українського народу. В Петербурзі вийшли також поеми Т. Шевченка «Гайдамаки» (1841), «Гамалія» (1844), альманах «Ластівка» Є. Гребінки (1841) та ін. У Москві було видано збірки українських народних пісень, зібрані М. Максимовичем, повісті Г. Квітки-Основ'яненка, «Москаль-чарівник» І. Котляревського. Незважаючи на місце видання це наші, українські книжкові пам'ятки, які відіграли важливу роль у розвитку вітчизняної літератури та культури загалом і є не менш цінними й дотепер. Вони заслуговують на особливі умови зберігання і потребують більш прискіпливої уваги за їхнім станом, ніж це може бути реально організовано в загальних фондах і при книговидачі у великих читальних залах. Категорично неприпустимо ксерокопіювати їх, як це безжалісно намагаються робити деякі читачі. Якщо читачеві потрібен власне текст твору, треба завжди пропонувати йому заміни-ти при книговидачі першодрук на сучасне переви-

дання. Оригінал такої цінної пам'ятки може бути виданий лише дослідникові на нетривалий час, тільки в спеціально облаштованому читальному залі в присутності співробітника. За необхідності скопіювати текст чи його початкову сторінку (для ілюстрування при перевиданні) виготовляється фото, бажано цифрове, що може використовуватися при подальшому обслуговуванні читачів неодноразово. Те саме, без сумніву, стосується й інших книжкових пам'яток.

Безумовними книжковими пам'ятками є й друки, видані в першій половині XIX ст. на теренах самої України. Зокрема, випущені в Харкові в 30-х роках, після послаблення цензури, «Запорожская старина» І. Срезневського, п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник», посмертне повне видання «Енеїди», твори Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського, перші українські альманахи: «Украинский альманах» (1831), «Украинский сборник» (1838), «Сніп» (1841), «Молодик» (1843).

Видатною подією в культурному житті всієї Російської імперії було відкриття 1834 р. у Києві університету, з яким нерозривно пов'язаний дальший розвиток громадянського книгодрукування. Основну частину продукції складають підручники та навчальні посібники. Це така література, що досить активно використовується читачами, а значить, зберігається погано. І за змістом, і за кількістю збережених примірників видання університету становлять безперечну цінність. Зокрема, видання першого ректора університету М. Максимовича. Він же почав видавати науково-літературний журнал «Киевлянин» (1840). З відкриттям університету значно поглиблюється вивчення історії та археології. Велику роль тут зіграла «Комісія для розбору давніх актів», створена в Києві 1843 р. Вже в 40-х–50-х роках XIX ст. ця археографічна комісія збрала та опублікувала ряд важливих історичних документів, видала 4 томи «Памятников» з історії України XVI–XVIII ст., 3 томи «Летописи» С. Величка, «Летопись» Г. Грабянки та ін. Активну участь у роботі комісії брав Т. Шевченко як художник і записувач народних пісень, казок, легенд. Це все дуже цінні книжкові пам'ятки нашого народу.

У Західній Україні, як відомо, до 40-х років XIX ст. не було жодної друкарні, яка б мала громадянський шрифт. Книжок старослов'янською мовою чи іноземними мовами видавалося, зокрема у Львові, немало, проте, за виразом Франка, там і згадки не було про життя народу⁹. Перша книжка українською мовою західноукраїнських авторів, підготовлена

⁹ Франко І. Твори в двадцяти томах: Т. XVI. – С. 40.

т. зв. «Руською трійцею» – М. Шашкевичем, І. Вагилевичем, Я. Головацьким, – «Русалка Дністровая» вийшла 1837 р. у Буді, бо у Львові цензура її заборонила, і вона для Західної України мала таке саме значення, як «Енеїда» для України Східної. Вважається, що з 1000 примірників 900 було конфісковано.

Пожавлення національного книговидання було пов'язане з активізацією культурного життя в Росії в кінці 50-х – на поч. 60-х рр. XIX ст. Револуційна ситуація 1859–1860 рр. не тільки спричинила скасування кріпацтва, але й принесла деякі полегшення для суспільної думки і для розвитку національних культур, зокрема української. Початок нової доби засвідчило видання Пантелеймоном Кулішем у 1856–1857 рр. фольклорно-історичного збірника «Записки о Южной Руси» (надрукованого т. зв. кулішівкою – розробленим ним фонетичним правописом, яким до певної міри ми користуємось і сьогодні) і заснування ним і Д. Каменецьким 1857 р. друкарні в Петербурзі. Тут були віддруковані двотомник Г. Квітки-Основ'яненка, альманах «Хата», «Кобзар» Шевченка, виданий 1860 р. на кошти П. Смирненка накладом 6050 прим. Ця друкарня приймала замовлення і інших видавців, хоча насамперед випускала підготовлені та фінансовані П. Кулішем друки. Великий вплив на сучасників, як і на наступні покоління, мав український за тематикою місячник «Основа», що виходив у 1861–1862 рр. в Петербурзі у тій же друкарні Куліша українською та російською мовами, за редакцією В. Білозерського та П. Куліша, накладом близько двох тисяч примірників. «Основа» об'єднала кращі сили української культури того часу і безперечно справила позитивний вплив на її подальший розвиток. Друкарня П. Куліша започаткувала також видання першої серії українських книжок «Сільська бібліотека», в якій протягом 1860–1862 рр. вийшло 39 назв невеликих брошур, переважно белетристичних творів, у першу чергу самого Куліша та його дружини Ганни Барвінок. Це ті перлини, з яких складається скарбниця вітчизняної культури, без яких уявити собі національне відродження неможливо. Саме з виданнями друкарні П. Куліша і з «Основою» пов'язано створення й широке застосування першого українського фонетичного правопису (т. зв. правопис «Основи»), що призвело до визнання в Україні мови Тараса Шевченка і Марка Вовчка як зразка та основи літературної національної мови¹⁰.

Поява в Україні недільних шкіл зумовила видання численних Букварів та інших підручників для

початкового навчання: «ГраMATка» П. Куліша (Петербург, 1867), «Буквар южнорусский» Т. Шевченка (1861), «Українська абетка» М. Гатцука (Москва, 1861) та ін. Відомо, що букварі погано зберігаються з часом, вони «зачитуються» дітьми й поступово знищуються, тим більше потрібно зберегти ці дорожці пам'ятки, яким уже майже півтора століття.

Поступовий видавничий рух української книги перервали жорстокі репресії. Їхній ініціатор – міністр внутрішніх справ Росії П. Валуєв – став виразником позиції тодішніх російських урядових кіл, переляканих розвитком національних рухів у Польщі й Україні. У відповідь на подання про друкування українського перекладу Євангелія, підготовленого Пилипом Морачевським, міністр заборонив не лише це видання, але й будь-які книги українською мовою, крім художньої літератури. У відповідному циркулярі 1863 р. він вказав мотив: «ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може»¹¹. Відтоді кількість українських видань в Росії різко зменшується: якщо 1862 р. у Російській імперії вийшло друком 40 українських книжок, то впродовж 1863 р. – 15, а наступними роками публікувалися лише окремі книги, зокрема фольклорні збірники і два різні видання Кобзаря 1867 р. у Петербурзі. У Києві наукові видання друкувалися в цей час тільки російською мовою. 1864 р. по всій Росії було видано 12 українських книг і брошур, у 1865 – 5, у 1866 – жодної, у кожному з трьох наступних років по 2 книги, а в 1870 – 5¹². Отже, за 7 років після цензурного циркуляру вийшло стільки ж книжок, як в одному 1862. Як видання, так і розповсюдження українських книжок серед читачів мало переважно випадковий, кустарний характер, було пов'язане із значними труднощами. Видані в Петербурзі чи в Києві книжки не могли потрапити на полиці книжкових магазинів, їх доводилося продавати за допомогою студентів і семінаристів на базарах і ярмарках в різних містах, пересилати приватним особам. Як тоді, так і тим більше зараз, українські книжечки тієї доби є дуже рідкісними зразками вітчизняної книжкової культури.

У середині 70-х років на Наддніпрянщині дещо пожвавилось видання художньої і науково-популярної літератури. Головне місце в цей період, як і раніше, в Україні через цензурні перепони посідає книга фольклорно-етнографічного змісту, переважно збірники народнопоетичних творів, але поступово зростає питома вага наукової книги. Особливо

¹⁰ Книга і друкарство на Україні. – К.; Х., 1965. – С. 130–131.

¹¹ Мишук Р. С. Валуєвський циркуляр 1863 // УЛЕ. – 1988. – Т. 1. – С. 267.

¹² Книга і друкарство на Україні. – К.; Х., 1965. – С. 134.

слід відзначити «Архив Юго-Западной России» – 10 томів (з 1859 по 1870). Діяльні члени «Київської громади» – М. Лисенко, М. Драгоманов, М. Старицький – активізують роботу в галузі української культури, що знаходить своє яскраве відбиття в книзі. Видається низка оригінальних художніх творів, а також перекладів. У 1872–1873 рр. частка українських видань у Києві становила 4 %, а вже в 1874–1875 рр. – 23 %. Особливо жваво розвивалося видання масової науково-популярної літератури медичного та природничого змісту. В Києві у цей час працювало вже 10 друкарень, 20 книжкових магазинів, 8 бібліотек¹³. Відкриваються нові друкарні в інших повітових містах. І раптом т. зв. «Емський указ» імператора Олександра II від 30 травня 1876 р., що забороняв видання будь-яких книг українською мовою, крім історичних документів, етнографічних матеріалів і дозволеної цензурою художньої літератури. Заборонялися також театральні вистави та тексти до нот українською мовою. Своєрідною відповіддю на Емський указ стало заснування М. Драгомановим за дорученням Київської громади Вільної української друкарні в Женеві. Найвідоміші женецькі видання – збірники «Громада» (т. 1–5, 1878–1882) і однойменний журнал (1881), твори самого Михайла Драгоманова і Сергія Подолинського, мініатюрного формату «Кобзар» 1878 р. Драгоманівські видання нелегальними каналами пересилалися в Україну, але поліцейський контроль був достатньо дієвим, так що це надзвичайно рідкісні і, безумовно, дуже цінні книжки.

За створення і поширення масової української книги в кінці XIX ст. взялася молода українська інтелігенція, дуже нечисленна, але щиро віддана справі. Особливо великими щодо цього були заслуги Бориса Грінченка. Разом із дружиною Марією Загірною він розпочав друкування в Чернігові доступних для широких кіл читачів творів літератури (красного письменства) і освітніх книжечок, у яких наукові знання, щоб обійти цензуру, викладалися в художній формі. За 8 років було видано 50 назв, що на той час було величезним досягненням для українського книговидання. В Харкові засновано видавництво, на книжках якого було позначено «видано Вс. І. Гуртом». Книжки готували Гнат Хоткевич і його однодумці – всі гуртом. Стабільно працювало київське видавництво «Вік», яке створили визначні громадські та культурні діячі Олександр Кониський, Василь Доманицький, Сергій Єфремов, Олександр Лотоцький¹⁴. У зв'язку з відзначен-

ням 1898 р. сторіччя першого видання Енеїди Котляревського тут було підготовлено і видано тринадцятотомну фундаментальну антологію української літератури XIX віку, яку так і назвали: «Вік».

Велике значення мала поява в Україні нових друкарень, серед них сучасно обладнаних, зокрема С. Кульженка у Києві та Є. Фесенка в Одесі. Найбільше нотне видавництво і друкарня нот діяли в Києві при нотній книгарні Л. Ідзиковського. Поява друкарень у провінційних містах створювала умови для розгортання і там видавничої діяльності. Сьогодні маленькі, копійчані тогочасні книжечки коштують на антикварному ринку від 100 гривень. Але найціннішим є їхнє історико-культурне значення для національного пробудження народу. Ілюстрованих видань було ще мало, загалом книжки були досить скромними. Тим більшої уваги заслуговують тогочасні ілюстровані видання, наприклад «Казки» Г.-Х. Андерсена в перекладі М. Старицького з ілюстраціями М. Мурашка. Видатною пам'яткою тогочасного книжкового мистецтва є альбом «Из украинской старины», де поєднані кольорові акварелі С. Васильківського та легкі віньєточні малюнки М. Самокиша і текст-пояснення Д. Яворницького.

Безумовно, не всі українські твори, підготовлені в XIX ст. – на початку XX ст., побачили світ. Наприклад, лише в 1918 р. вперше було опубліковано за єдиним, конфіскованим цензурою рукописом, «Книги битія українського народу», підготовлені членами Кирило-Мефодіївського братства¹⁵. Цілком імовірно, що в Санкт-Петербурзі, в матеріалах дореволюційних цензурних установ, зберігаються невідомі широкому загалу твори українських авторів – як рукописи, так і примірники заборонених друків.

У радянський час у багатьох великих бібліотеках СРСР були утворені значні колекції нелегальних і заборонених дореволюційних видань, із викривленими часто вихідними даними. Не виключено, що бібліотекарі на місцях, не маючи відповідної підготовки й досвіду, не можуть їх правильно атрибутувати. Іноді підказкою щодо нелегальності (контрафактності) виходу тієї чи іншої книги є бібліотечні цензурні помітки на зразок: «К выдаче не подлежит», «Не выдавать!», «Запрещенная» тощо. Знов-таки, всі такі примірники є книжковими пам'ятками своєї доби, вони якнайкраще характеризують цю епоху, книговидання і книгорозповсюдження того часу. Допомогу бібліотекарям у розпізнаванні нелегальних і заборонених дореволюційних видань може надати «Сводный каталог русской нелегаль-

¹³ Там само. – С. 138.

¹⁴ Єфремов С. На світанку українських видавництв («Вік») // Бібліологічні вісті. – 1925. – № 1–2. – С. 109–111.

¹⁵ Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 397–398.

ной и запрещенной печати XIX века» в дев'яти частинах, виданий у 70-х роках XX ст., доповнений та перевиданий 1981 р. Він містить відомості про 2260 книг і 110 періодичних видань, розкрито авторів багатьох анонімних видань, встановлено вихідні дані, відсутні у книгах. Проте така кількість зареєстрованих видань зовсім не виключає існування інших, у т. ч. українських, які залишилися не відомими укладачам зведеного каталогу, бо з накладу могли лишитися поодинокі примірники, відсутні в московських бібліотеках у зв'язку з ареалом розповсюдження, через політичні причини тощо. Певною ознакою нелегальності виходу того чи іншого видання є відсутність на ньому цензурного дозволу.

Назвати всі дореволюційні українські книжкові пам'ятки неможливо в одній статті. Повного українського бібліографічного репертуару досі не існує, хоча значні напрацювання в цій ділянці останніми роками з'явилися. Це й каталоги україномовної книги з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та з фондів бібліотек системи Міністерства культури; це й ряд випусків Львівською науковою бібліотекою ім. В. Стефаника картотеки українського бібліографічного репертуару, підготовленої нашими попередниками – бібліографами першої половини XX ст. на чолі з Ю. О. Меженком; це й випуски бібліографічного покажчика С. Й. та С. С. Петрових «Книга в Україні» (1861–1917), що видаються НБУВ. Проблема полягає у тому, що багатьох видань, випущених в Україні чи українською мовою до початку бібліографічної реєстрації Книжковою палатою України, вже не існує, принаймні в державних фондах. Кожна така пам'ятка є доволі рідкісною і однозначно цінною. І чим більший час буде віддаляти нас від тієї доби, тим ціннішими будуть ставати ці книги, і тим більше зусиль треба буде докладати до їх фізичного збереження і, водночас, до їх популяризації – за допомогою новітніх способів поцифрування.

Зрозуміло, що видання 1914–1921 рр., тобто часів війн і революцій, збереглися ще гірше. Йдеться не лише про книги, але й про періодику, листівки та плакати. Кожна влада намагалася ідеологічно підкріпити свою політику, а друковане слово було тоді єдиним масовим засобом комунікації. Тому всі видання цього періоду є дуже важливими документальними пам'ятками доби. І незважаючи на ставлення до тих чи інших партій чи політичних течій завдання бібліотекарів і архівістів найповніше зберегти всі пам'ятки історії. Досить того, що радянська влада нищила видання ворожих їй партій, і добре, якщо хоч одиничні примірники виживали у спецсховищах, але більшість їх зникла назавжди.

Бібліотечна та архівна справа лише зароджувалися, переживали період становлення, віднаходили важкі шляхи комплектування та обліку фондів. При залишковому принципі фінансування завжди не вистачало спеціалістів, достатніх площ для фондів. Годі й дивуватися, що ми в жодній установі не маємо повноцінного бібліографічного репертуару тієї доби. Особливо це стосується видань часів Центральної ради та Української Народної Республіки, Гетьманату, Директорії, які надалі активно знищувалися радянською владою. Вихід із ситуації – це не тільки дбайливо зберігати, обліковувати наявні пам'ятки у різних книгосховищах для узагальнення інформації і створення єдиного розподіленого банку даних українських видань у державних сховищах (що й має здійснити Державний реєстр національного культурного надбання та його невід'ємна частина «Книжкові пам'ятки України»), а й, можливо, шукати приватних колекціонерів, бібліофілів, які незважаючи на загрозу політичних переслідувань змогли зібрати видання доби «визвольних змагань». Мова не йде про «реквізицію» цих видань, а насамперед про опрацювання їх *de visu*, укладання бібліографічних описів із зазначенням, з дозволу власників, тієї чи іншої колекції. В ідеалі, безперечно, було б доцільно доукомплектувати державні фонди відсутніми примірниками, зробити їх таким чином доступними для спеціалістів. На жаль, відомі непоодинокі факти, коли спадкоємці колекціонера, для якого збирання книжок становило сенс життя, безглуздо розпорошують бібліофільські зібрання, розпродаючи раритети і викидаючи на смітник те, що їм видається не вартим уваги. Там можуть бути унікальні видання, відсутні у державних фондах. Тому потрібна розумна політика бібліотекарів і, найголовніше, наявність відповідних площ, щоби організувати передачу і забезпечити належні умови цілісного зберігання в державних фондах, як історико-культурної книжкової пам'ятки, колишньої приватної колекції бібліофіла, котрий, як правило, набагато краще знав видавничий репертуар тієї чи іншої доби, ніж відповідальні посадовці. Гадаємо, що всі бібліофіли рано чи пізно замислюються над подальшою долею своїх книжкових скарбів і розуміють, що природа книжки, на відміну від інших пам'яток, складається не тільки з матеріального предмета – видання, але й зі змісту надрукованого в ньому тексту. Випадки, коли в державних установах, м'яко кажучи, недбайливо ставилися до колишньої приватної бібліотеки, розпорошували її і навіть гадки не залишали про її збирача, також добре відомі, і це відлякує потенційних дарувальників, а значних коштів, щоби придбати колекцію, у державних

бібліотек, на жаль, немає. Сказане стосується не тільки видань названого періоду, але й будь-яких книжкових пам'яток.

Якщо ми визнаємо книжковими пам'ятками всі українські видання до 1922 р., то, з огляду на історію та специфіку подальшого книговидавництва й книгорозповсюдження, серед видань, що вийшли до кінця 1945 р., українські книжкові пам'ятки слід визначати шляхом експертизи. Видань випускалося дедалі більше й більше, їх загальний рівень, відверто кажучи, не дуже високий, тому визнати їх усіх книжковими пам'ятками уявляється неможливим і недоцільним. Але значна частина з них на сьогодні є рідкісними й цінними, оскільки, знову, з'являється цензура – вже радянська, яка не тільки забороняла до виходу певні підготовлені тексти, але й знищувала вже випущені книжки, як правило, з ідеологічних чи політичних мотивів. Суть експертизи – визначити, наскільки те чи інше видання за своїм значенням для історії та культури України є чи було вагомим, значущим. Це можуть бути абсолютні різні за тематикою видання, не тільки художні твори, хоча про них відомо найбільше. У кожній сфері в 20-х роках ХХ ст. існували, так би мовити, піонерські видання, дуже важливі для цієї галузі. Наприклад, для розвитку книгознавства (і не тільки українського), яке тоді бурхливо розвивалося, дуже важливими були видання Українського наукового інституту книгознавства (УНІК) у Києві. За 8 років плідної діяльності тут було видано 25 випусків журналу «Бібліологічні вісті», який мав своїх кореспондентів, дописувачів і передплатників далеко за межами України, 4 томи «Трудів УНІК» (1-й – з історії української книги; 2-й – дослідження проблем читання; 3-й – бібліографія з літературознавства; 4-й – бібліографія української періодики за 100 років, з 1816 по 1916, підготовлена співробітником УНІК В. А. Ігнатієнком), 6 випусків «Науково-популярної бібліотеки книгознавства», випуск «Українські бібліологи», присвячений 25-річчю наукової діяльності С. І. Маслової, а також десятки окремих книгознавчих розвідок. Для історії вітчизняного книгознавства кожне з цих видань є дуже цінним і становить своєрідну історико-культурну пам'ятку. Так само і в інших галузях молодій українській науці можна визначити найвагоміші видання, які слід обов'язково зберегти для реконструкції послідовного розвитку тієї чи іншої галузі знань. Насамперед йдеться про академічні видання, які надалі, у зв'язку з розпочатою в 30-х роках «чисткою» кадрів, нищилися. Безумовно, бібліотекар не може бути спеціалістом з усіх галузей знань, тому для експертизи тієї чи іншої книж-

ки чи масиву однотипних видань потрібно залучати спеціалістів.

Отже, значна частина видань 30-х років ХХ ст. була знищена, і це штучно зробило вцілілі примірники рідкісними, проте не всі вони є цінними, бо щоб набути статусу книжкової пам'ятки, необхідно поєднання цих двох компонентів – рідкісності та цінності. Мабуть, правильно вчинили ті бібліотеки, котрі на початку 90-х років ХХ ст., коли розкривалися «спецсховища», зберегли їх як колекційну книжкову пам'ятку реабілітованої літератури. Адже сьогодні молодий бібліотекар, який не має належного досвіду і відповідних знань, не може визначити, чи є книжковою пам'яткою, наприклад, примірник масового видання «Кобзаря» Т. Шевченка 20-х років, адже це вже не прижиттєве видання. Підказкою може бути наявна чи вирізана передмова акад. С. О. Єфремова, завдяки чому після процесу над СВУ були заборонені всі публікації Єфремова, в т. ч. і вступні статті до літературних праць інших письменників. Таких прикладів можна навести багато. Зокрема, нещодавно дослідниця із США українського походження, перебуваючи в Києві на стажуванні, подарувала відділу стародруків і рідкісних видань НБУВ куплений нею на Андріївському узвозі примірник вибраних праць М. В. Гоголя українською мовою за 1935 рік. Інформацію про цей переклад у доступній літературі ми не знайшли: можливо, репресованим був хтось із перекладачів. З огляду на це ми з вдячністю прийняли цей дарунок, який посяде своє місце в колекції рідкісних видань відділу.

Надзвичайно рідкісними є й видання періоду Великої Вітчизняної війни, знов-таки, не тільки книги, але й листівки, газети тощо. Причому, книжковими пам'ятками можуть бути видання, випущені в окупованій фашистами Україні, в радянському тилу, в еміграції. Зокрема, пам'яткою такого роду ми вважаємо одержаний нами від відомого історика Ігоря Шевченка для колекції рідкісних видань примірник видання українською мовою сатиричного твору Д. Оруела «Колгосп тварин» (переклад І. Чернятинського з видання 1945 р., видавництво «Прометей»).

Теоретично книжковими пам'ятками можуть бути визнані й певні видання та примірники пізнішого часу, що також має визначати експертиза. Саме безстроковість зберігання книжкових пам'яток дозволяє поставитись навіть до багатотиражного документа як до пам'ятки історії та культури, особливо якщо вона містить додаткові артефактні позначки: автографи видатних особистостей, чудові мистецькі ескібри, додаткові вкладення тощо.